[illegible] स्वतःपुरता विचार करण्याचे [illegible] संपुष्टात येऊन सामाजिक ॠण [illegible]ण्याचे अमृत हाती लागत आहे.

सात दिसांची साधना . . . .

मुंबई, दिनांक ७ फेब्रुवारी १९७८.

दहा लाख नोकरांच्या आयुष्यातील १४ डिसेंबर १९७७ हा दिवस अविस्मरणीय आहे. सुवर्णाक्षरांनीच तो लिहायला हवा. कारण याच दिवशी महाराष्ट्रातल्या दहा लाख कष्टकऱ्यांनी आपला अत्यंत न्याय्य असा बेमुदत संप पुकारला. या संपात ८० रु. मासिक वेतन घेणारा दारिद्र्यरेषेखाली खितपत पडलेला गाव कोतवाल आहे तर त्याचा हात हातात घेऊन सचिवालयातला क्लास टू ऑफिसर खडा आहे. झाडूवालीच्या शेजारी खडूवाली शाळामास्तरीण उभी आहे आणि पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्त्रियाही लढा देत आहेत. नोकरीत स्त्री व पुरुष यांचे जे प्रमाण आहे ते गुणोत्तर सभा, मोर्चे, सत्याग्रह यातही कायम राहिलेले आहे. स्त्रिया संसार संभाळून जशा नोकऱ्या करीत आहेत तशाच त्या संपातील कामेही तत्परतेने पार पाडीत आहेत. या स्त्रिया संप म्हणजे सुट्टी समजून घरी घरकामे काढीत बसल्या आहेत असे कोठे दिसत नाही. आमचा अद्वितीय संप न फुटायला जी अनेक कारणे आहेत त्यातील हेही एक कारण आहे की, आमच्या सारख्या सामान्य स्त्रिया संपात पडणारे कोणतेही काम हसतमुखाने करायला तयार आहेत. आम्ही सामुदायीक शिस्त नेकीने पाळीत आहोत.

जसा १४ डिसेंबर हा अविस्मरणीय दिवस आहे तसाच २३ जानेवारी १९७८ हाही एक तेजस्वी दिवस माझ्या आयुष्यात येऊन गेला आहे. कारण याच दिवशी समन्वय समितीचा आदेश पाळून मुंबईतल्या २१ सत्याग्रहींनी सचिवालयावर जाऊन सत्याग्रह केला आणि अभिमानाची गोष्ट अशी की, या एकवीसात आम्ही ५ स्त्रिया होतो.

संपाला आधिक बळकटी आणण्यासाठी समन्वय समितीने सत्याग्रहाचा आदेश दिला. या आदेशानुसार हजारोंनी सत्याग्रह केला व चार–आठ दिवसांचा का होईना पण तुरुंगवास पत्करला.

आम्हाला कोर्टाची तारीख मिळाल्यावर घोषणांचा गजर करीत असतानाच आम्हा एकवीस सत्याग्रहींना पोलीसांच्या गाडीत घातले जाऊन जेलच्या दिशेने गाडी चालू झाली. आमच्याच गाडीत काही गुन्हेगार लोक कोंबले गेले. त्यात एक जर्मन स्त्री होती. परदेशातून हिरे चोरून आणल्याचा तिच्यावर आरोप होता म्हणे. हा आरोप ऐकून आम्हाला हसू आले, कारण 'अजूनही स्मगलिंग चालते म्हणायचे तर !' 'हम सब एक हैं' चा घोष करीत आम्ही जेलच्या उंबरठ्यावर पाऊल ठेवले. आतून जेल पाहण्याचा प्रथमच योग येत होता. आमची सर्व तऱ्हेची हजेरी झाल्यावर आम्हाला स्त्री-विभागाकडे नेण्यात आले. आमचे आपुलकीने स्वागत झाले. आमच्या खोलीत आम्ही झोपलो व बाहेरून भले मोठे कुलुप ठोकण्यात आले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ६ वाजता कुलपे खोलली गेली व शेजारच्या खोलीतून बऱ्याचशा बायका धावत धावत आल्या आणि आमच्या खिडकीतून आत पाहू लागल्या. सत्याग्रही गुन्हेगार कसे दिसतात ते त्यांना पाहायचे असावे. आम्हीही त्यांच्याकडे उत्सुकतेने पाहू लागलो. नंतर कळले की त्या गुन्हेगार म्हणून पकडलेल्या होत्या. अर्थात गुन्हा अजून सावीत व्हायचा होता.

जेलची कचकाली कच्ची भाकरी व सालासकट उकडलेली भाजी खाणे आम्हाला जड जात होते. आम्हाला कमी पगार असले तरी असले अन्न खाण्याची आमच्यावर कधी पाळी आली नव्हती. असले जेवण

खाऊन आजारी पडण्यापेक्षा स्वतःच्या पैशाने चहा व पाव मागवून घ्यायची सोय होती, त्या सोईचा आम्ही उपयोग करून घेतला. क्लेश भोगण्यासाठी आम्ही सत्याग्रह केला नव्हता तर सामुहिक निर्धार व्यक्त करून ऐक्य दृढ करण्याचं एक साधन म्हणून केला होता. जेलचा प्रसाद म्हणून रोज एकतरी भाकरी खाण्याचं आम्ही ठरवलं होतं व ते पाळलं. कारण शेजारच्याच खोल्यातून ज्या ४०–५० गुन्हेगार स्त्रिया होत्या त्याही माणसेच होत्या व पुढ्यात येईल ते मुकाट खात होत्या. त्यांची भेट घ्यायला फारसे कोणी येत नव्हते व बाहेरून पाव मागवायला त्यांच्याजवळ पैसे नव्हते.

त्या गुन्हेगार स्त्रियांच्या हृदयद्रावक कथा आम्ही ऐकल्या. चोरीपासून तो देह विक्री, खून इत्यादी अनेक प्रसंगाच्या नायिका या स्त्रियांत होत्या. एकाच मानव जमातीचे आम्ही सर्व घटक होतो. पण त्यांच्या व आमच्या वर्तुळांचा छेदसंच रिक्त होता 'आजची समाजरचना मूलतः बदलल्यानंतर मानवी जीवनातील अमंगल निश्चित नाहीसे होईल' हा विचार मंत्रस्वरूपात माझेजवळ नसता तर एकूणच मानवी जीवन निरर्थक आहे असे वाटावे अशी परिस्थिती होती.

तीन–चार दिवसाच्या मुक्कामाची योजना करून आलेल्यांना अनपेक्षितपणे सात रात्री तुरुंगात काढाव्या लागल्या. हाही धक्का आम्हाला जाणवला असं बाहेर सांगितलं तर काही मंडळी हसतीलही. एक वर्षाची मुलगी घरी ठेवून आलेली एक सत्याग्रही आमच्यात होती. बहुतेक जणींना घरकामाची जबाबदारी कोणावर तरी टाकावी लागली होती. या छोट्या मुदत वाढीमुळे सगळ्यांच्याच घरी घरगुती वादळे निर्माण झालेली असणार. एका दोघींच्या डोळ्यांतून यामुळे अश्रूही आले पण शेवटी आम्ही एकमेकींना सावरून धरले व कितीही दिवस येथे राहावे लागले तरी धीर सोडायचा नाही असा निश्चय केला.

या सत्याग्रहात तसेच सभा, मोर्चे इत्यादींत हजारो स्त्रियांनी भागिदारी केल्यामुळे त्या त्या घरात अनेक चर्चा झाल्या असणार. स्त्रीने नोकरी करावी. फारतर संपातही जावे पण सभा, मोर्चा इत्यादींना कशाला जायचे ? अनेक प्रश्नांचे वैचारिक मंथन घरोघरी या काळात झालेले आहे. असे उद्योग [illegible] भाकरी भाजणे हा आत्मघातकी विचार सोडून [illegible] भाकरी भाजायला लागणारे पीठ [illegible]

याची जाणीव वाढत आहे. त्याचमुळे फक्त स्वतःपुरताच विचार करण्याचे विष संपुष्टात येऊन सामाजिक ऋण फेडण्याचे अमृत हाती लागत आहे.

संप पुकारला त्याच्या आदल्या दिवशी वाटणारी धाकधुक १४ तारखेच्या सभा, घोषणा, मोर्चे यामुळे नष्ट झाली व आमच्यात चेव आला. एकेकटे आम्ही भीत होतो पण एकत्र जमल्यावर धीट बनलो. सत्याग्रह करून तुरुंगात जाईपर्यंत थोडीशी भीती वाटत होती पण एकदा तुरुंगात गेल्यावर भीती चेपली- सत्याग्रह सुरू झाल्यावर मुख्य मंत्र्यांनी नोकरीवरून काढण्याची धमकी दिली. परिणामतः टप्पा टाकल्यावर चेंडू उफाळावा तसे झाले. सत्याग्रहींची संख्या लाखावर गेली. संख्यात्मक बदलामुळे आमच्यात गुणात्मक बदल झाला. तुरुंगाचा धाक या क्रमात नष्ट झाला. नोकरीवरून काढायचे तर आता लाखभरांना काढावे लागेल !

आज जामिनावर सुटणार हे तीस तारखेला सकाळीच कळले. जाण्याची तयारी सुरू झाली. आठ दिवसापूर्वी येण्याचीही तयारी आम्ही अशीच करीत होतो हे आठवून जरा गंम्मत वाटली.

त्याच दिवशी हुतात्मा दिन होता. अकराचा भोंगा झाला. आम्ही हुतात्म्यांना श्रद्धांजली वाहिली नंतर भजने व राष्ट्रगीते म्हटली आणि शेवटी हुतात्मा मार्टिन ल्यूथर किंग यांचे 'वुई शाल ओव्हरकम' हे गीत सामुहिकपणे म्हटले अन् बाडबिस्तारे उचलले. संपाच्या अठ्ठेचाळीसाव्या दिवशी लढण्याची जिद्द कायम ठेवून आम्ही बाहेर पडलो. शेजारच्या स्त्रिया, जेलचे अधिकारी हे सगळेजण आम्हाला निरोप देत होते. का कोणास ठाऊक पण सात दिवसांची ही संगत सोडताना आम्हाला भारावल्यासारखे होत होते. बाहेर जाणाऱ्या आम्ही आठ जणी आपापल्या घरी जाणार असलो तरी या काळात तयार झालेला आमच्यातील कौटुंबिक एकतेचा नवा धागा आम्हा सर्वांजवळ होता.

कोर्टातून सुटलो. आणि शेजारीच चाललेल्या हुतात्मा [illegible] उपोषणाच्या दिंडीत गेलो. आम्हा शिक्षकांचा हा पहिलाच संप. तीस वर्षे वाट पाहून केलेला. [illegible] पुकारल्याचा दिवस. आमची जिद्द पोलादी [illegible] आहे. नीतीधैर्य दररोज [illegible] आहे. इतकं [illegible] कोठून आलं आहे हे आमचं आम्हालाच [illegible] नाही.

.... माधुरी रानडे